

שינויי איכות של חטפים

Author(s): ישראל ייבין

Source:

Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects /
לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

Vol. No. pp. 163-184, ג'תש"ס(

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24352625>

Accessed: 19-02-2020 13:15 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects / לה
לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

שינויי איכות של חטפים*

א

השוא הנע והחטפים הם, מבחינת כמותם, תנועות חטופות. איכות הגייתו של השוא הנע נמסרה לנו מפי בעלי המסורה הטברניים, וזו היא¹: בדרך כלל השוא הנע הגוי באיכות הפתח; לפני עיצור גרוני הגייתו כהגיית התנועה שאחר הגרונית; לפני י עיצורית הגייתו כחירק. שוא נע סתם, לא לפני גרונית ולא לפני י, הגוי אפוא כפתח חטוף, היינו: הגייתו כהגיית חטף-פתח.

שלוש איכויות לחטפים: חטף-פתח, חטף-סגול וחטף-קמץ. שתי סיבות קובעות את איכותם של החטפים, והן משחקות בעיקר בניקוד חטפים בעיצורים לא גרוניים: (א) סיבה מורפולוגית: חטף-סגול משקף תנועת i מקורית, כגון: וּבְצִלָּלִים (שמ"ב ו, ה)²; חטף-קמץ תנועת u מקורית, כגון: אֶצְרָנָה (יש' כו, ג), שְׁבָלִים, צָפְרִים; (ב) סיבה פונטית: לפני גרונית פתוחה עשוי לבוא חטף-פתח, כגון: יִצְחָק-לִי (בר' כא, ו); לפני גרונית קמוצה חטף-קמץ, כגון: לִיקְמָעַם (מל"א ד, יב), קָהָת. על איכות חטפים בעיצורים גרוניים משפיעה רק הסיבה הראשונה, שכן, כפי שקובעים נקדני טבריה, במקום שהעיצור המונע בשוא נע ובא לפני גרונית הוא גופו גרוני, בטל הפלל הקובע התאמת איכותו לאיכות הגרונית שאחריו; דרך משל: יִמְחָאוֹכָךְ (תה' צח, ח), ח הגויה באיכות a, ולא באיכות u, פאיכות התנועה שאחריה³.

אם נפרק את החטפים ליסודות כמות ואיכות שבהם, אפשר לקבוע שחטף-סגול הוא תנועה חטופה שאיכותה, מבחינה מורפולוגית או מבחינה פונטית, ϵ ; חטף-קמץ

* ההערה (על הקיצורים המשמשים במאמר) באה בסוף המאמר.

1. הבאת המקורות השונים וניתוח דבריהם אצל ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, 160 ואילך.

2. כנראה צורת רבים של: הַצִּילָל (כ"ק תמיד גח; בכ"ק ובכ"פ צ שנייה על פי רוב צרויה; צ ראשונה עתים פתוחה עתים חרוקה). חטף-סגול נדיר בעיצורים לא גרוניים, ובא בעיקר בתיבות ארמיות. עיין במאמר המקיף על החטפים של בליק, 330 הערה 1; והשוה ספרי: פתר ארם-צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, 35, 37.

3. אגב, בתיבת: אֶהְלִים, נתקבצו יחד שתי הסיבות להגיית א באיכות o (וכמדומני שבכך היא יחידאית במקרא): הסיבה המורפולוגית, שכן א מונעת במקורה בתנועת u; והסיבה הפונטית, שכן שוא א בא לפני גרונית קמוצה. אפשר נתקדה א בחולם ולא בחטף-קמץ (דוגמת: חֲדָשִׁים) בגלל הצטברות השפעת שתי הסיבות הללו להגייתה באיכות o.

תנועה חטופה שאיכותה o , ואילו חטף-פתח עשוי לשקף שני סוגי תנועות חטופות: (א) תנועה חטופה שאיכותה a ; (ב) תנועה חטופה שהיא חסרה זיקה מורפולוגית ושאינה מצויה במעמד פונטי העשוי לקבוע את איכותה; שהרי אם אין סיבה הקובעת איכות פלשהי של התנועה החטופה, הריהי חטף-פתח, שכן הוא נע סתם הגייתו כתנועה חטופה שאיכותה a . להלן נקרא לתנועה זו: תנועה חטופה סתמית. שינויי איכות של חטפים הם כמעט תמיד שינויי חטף-סגול או חטף-קמץ לחטף-פתח. אפשר לראותם פשינויי איכויות ε או o לאיכות a . מסתבר ששינוי אחד אכן הוא מסוג זה: מעתק חטף-סגול לחטף-פתח בהתקדמות הטעם⁴, כגון: אָמַת — אָמַתו, אָלל — אָלְלָד; שכן הוא חל גם על תנועות, ולא רק על חטפים, כגון: הָעֵבְרָתִי — הָעֵבְרָתִי, הַתְּרַמָּה — הַתְּרַמָּה, אָסוּר — אָסוּרִים, אָבוּס — אָבוּסָד; ואפילו: מְחַדְרוּ (יואל ב, טז) — מְחַדְרִי (מש' כ, כז); הִבְלִי (קה' ז, טו) — הִבְלִי (יונה ב, ט). חילוף מסוג זה שכיח יותר במסורת הבבלית, כגון: הַבְּלָתִי — הַבְּלָתִי; פְּשְׁעִי — פְּשְׁעִיָהֶם; צִלְעִי — צִלְעִיָיו.

כל שאר השינויים של חטף-סגול וחטף-קמץ לחטף-פתח מסתבר לראותם לא פשינויי איכות אחת לאיכות חברתה, אלא כביטולה של הזיקה המורפולוגית הקובעת איכות, כהפיכת תנועה חטופה בעלת גון איכותי מסוים לתנועה חטופה סתמית; ולפי שתנועה חטופה סתמית, חסרת זיקה מורפולוגית או פונטית לאיכות מסוימת, היא חטף-פתח, הרי שהשינויים הם של חטף-סגול וחטף-קמץ לחטף-פתח. בעקבות בליק (331 ואילך) נחלק את החטפים לשני סוגים: (א) אלו הבאים במקום שוא נע מקורי, בדרך כלל במקום של תנועה מקורית שנתקצרה; (ב) אלו הבאים במקום שוא נח.

חטפים מן הסוג הראשון באים אחר גרזניות עתים בראש תיבה עתים באמצע תיבה. בראש תיבה עשויה איכותם לשקף זיקה מורפולוגית, היינו התנועה המקורית קובעת את איכות החטף; דרך משל: אֱלֹהִים, חטף-סגול משקף תנועת i מקורית; חֲלָשִׁים, חטף-קמץ משקף תנועת u מקורית. באמצע תיבה, על פי רוב אחר תנועה ארוכה, משמש בדרך כלל חטף-פתח, גם במקום שתנועת-היסוד אינה a , כגון: בָּאָרוּ, יִבְאָרוּ, שוֹאֲלִים (התנועה המקורית i). חטפים אחרים באמצע תיבה מצויים בעיקר במקום שאותיות-שימוש באות לפני תיבה הפותחת בגרזנית חטופה, כגון: הָאָמַת (בר' לב, יא), הָעֵבְרִים (רות ב, טו); ועוד בתיבות יחידות: 'אֶחָד' (יר' יג, כא), וְתִשְׁחָדִי (יח' טז, לג) וְאֶלְקָטָה (רות ב, ב; בדומה שם, ז); ושם גם: יִתְאָרְהוּ (יש' מד, יג); אם הקמץ (רחב).

חטפים מן הסוג השני באים בדרך כלל בצירופים של תנועה והחטף הדומה לה באיכותו: יַעֲמֹד (שם' כא, כא), יִחְזֹק (דה"א כח, ז), יַעֲמֹד (וי' טז, י). בדוגמות אלו הגרזנית ביסודה אין אחריה תנועה ונולדה תנועה חטופה אחריה.

4. ב"ל, 197; ברגשטרסר, 28n.

את השינויים החלים בעטיין של גרונות בתיבות שבהן חטפים מן הסוג השני אפשר לחלק לשניים: (א) שינוי תנועת היסוד; (ב) איכותה של תנועת העזר משקפת זיקה לתנועת היסוד. דרך משל, עתיד קל משקל "אפעל", פגון: תִּלְבֵּשׁ (דב' כב, יא). הניקוד הרגיל בפועלי פ גרונית הוא פגון: תִּלְבֵּשׁ (תה' עט, ט). בתיבה זו (א) תנועת היסוד נשתנתה: $e < i$; (ב) תנועת העזר (החטף) משקפת זיקה לתנועת היסוד, היינו: משמש חטף-סגול דוקא. מצוי גם ניקוד שונה (נדיר): תִּלְבֵּל (תה' עג, ט), ותִּלְבֵּל (שם' ט, כג); בתיבות אלו (א) תנועת היסוד לא נשתנתה; (ב) תנועת העזר אינה משקפת זיקה לתנועת היסוד; משמשת תנועת עזר סתמית (חטף-פתח)⁵. לפי שאין ניקודים פגון: *תִּלְבֵּשׁ (תנועת היסוד נשתנתה; תנועת העזר חסרת זיקה לתנועת היסוד); אִל: *תִּלְבֵּשׁ (תנועת היסוד לא נשתנתה; תנועת העזר משקפת זיקה לתנועת היסוד)⁶, מסתבר ששני השינויים: בתנועת היסוד ובתנועת העזר, פרוכים זה בזה, עתים באים שניהם ועתים חסרים שניהם, אך אין אחד בא בלא חברו⁷.

ואכן, בדרך כלל, כל מקום שלא נשתנתה תנועת היסוד לפני גרזנית, היינו: חירק מקורי לפני גרזנית לא נשתנה לסגול, וקיבוץ מקורי לפני גרזנית לא נשתנה ל"קמץ קטן" — החטף שאחר הגרזנית הוא חטף-פתח, היינו: כל מקום שלא השפיעה הגרזנית לשינוי תנועת היסוד, החטף אינו משקף זיקה מורפולוגית והוא תנועה חטופה סתמית, חטף-פתח. מבנים שבהם השפיעה הגרזנית לשינוי תנועת היסוד מנוקדים אפוא: (1) $\text{ֿֿֿ} \text{ֿֿ}$; $\text{ֿֿֿ} \text{ֿֿֿ}$. מבנים שבהם לא השפיעה הגרזנית מנוקדים: (2) $\text{ֿֿֿ} - \text{ֿֿֿ}$; $\text{ֿֿֿ} \text{ֿֿֿ}$. מצוי גם הניקוד: $\text{ֿֿֿ} \text{ֿֿֿ}$ (עיי' להלן), שהרי "קמץ קטן" תמורת קיבוץ מצוי גם בסמיכות לעיצורים לא גרזניים, ואין לראותו כשינוי תנועת היסוד.

השיטה המקובלת בניקוד הגרזניות במקום שביסודן הן בסוף הברה (הסוג השני)⁸, היא כפצורה (1), ואילו צורה (2) נדירה. אינה מצויה במקרא כלל לגבי קיבוץ

5. בדוגמה בשם 'השינויים החלים בהשפעת הגרזנית פוחים, פנראה, משום שהתנועה שלפני הגרזנית מוטעמת (נסוג אחור); הווה תיבות, כגון: שְׁמַעְתִּי, שבהן לא נולדה תנועת עזר (חטף-פתח) אחר ע, לפי שהתנועה שלפניה מוטעמת.

6. אין נדונות צורות פגז: תאשם (ה' י"א), שבה לא נולדה תנועת עזר פלל.

7. י' בלאו, במאמר ב-*Israel Oriental Studies* III (1977), 14–17, דן בהתהוות הקמץ הטברני, וסבור שאפשר ללמוד שזמן היווצרותו חל אחר זמן התהוות החטפים, מתוך כך, שבתביבה כגון: פָּעֵלו (פֻּעַל שלו) ע מנוקדת בחטף-קמץ, היינו: יש הידמות של החטף לתנועה שלפניו, ואילו בתביבה כגון: פָּעֵלו (עבר), לא נידמה הקמץ לתנועה שלפניו. נוהג שונה זה של החטפים אפשר להסבירו בכך שבשתי חיבות אלו לא הייתה לפני החטפים אותה תנועה, קמץ, אלא תנועות שונות: u או o בראשונה, a בשנייה; ולפיכך מסתבר שנוצרו החטפים לפני שנעתקו תנועות אלו לקמץ. אך ספק אם אפשר להשוות שתי חיבות אלו, שבאחת מהן בא החטף תמורת שוא נח (הסוג השני, לפי בליק), ובו בדרך כלל החטף והתנועה שלפניו איכותם דומה; ואילו בחברתה החטף בא תמורת שוא נע (הסוג הראשון), ובסוג זה חטף-פתח בלבד משמש באמצע תיבה.

8. הפונה אינה לתיבות פגז: וְכַעֲסָתָהּ (שמ"א א, ו), כְּתָשׁוּ (יהו' ז, יא), שבהן הגרמנית ביטודה מוכפלת ומזנעת בשוא נע (הסוג הראשון).

ו"קמץ קטן"; ואילו לגבי חירק מצויה עוד בתיבות: נָחֵרו (שה"ש א, ו), שָׁחֵדו (איוב ו, כב), וְשָׁעֶשֶׁע (יש' יא, ח), שְׁעִשְׁעִי (תה' קיט, ע).⁹

ב

אחד משינויי האיכות המצויים במקרא הוא המשתקף בניקודן של תיבות אלו: הַעֲבֹרָה (יהו' ז, ז), לעומת: הַעֲבֹרָתִי (זכ' ג, ד); הַעֲלָה (חב' א, טו), לעומת: הַעֲלָה (הר' יב, יד; ועוד); הַעֲלָה (שו' ו, כח; דה"ב כ, לד), הַעֲלָתָה (נח' ב, ח), לעומת: מַעֲמָד (מל"א כב, לה); זַעֲמָה (במ' כג, ז); וּפְעָלוּ (יש' א, לא; יר' כב, יג), לעומת: פְּעָלוּ (דב' לב, ד; ועוד); וְחָאָרוּ (יש' נב, יד), לעומת: תָּאָרוּ (שמ"א כח, יד); וְחָאָנָה (שו' יד, ד).¹⁰ גזוים¹¹ מסביר שינויים אלו של $\text{--} < \text{--}$; ושל: $\text{--} < \text{--}$ כמכונים לחזק את הברת טעם המשנה. נראה להציע הסבר דומה:

אין מסתבר שצורה כגון: הַעֲלָה, נתפתחה במישרין מצורת התקן: הַעֲלָה; שכן מעתק סגול לצירי אינו מצוי בעברית (פרט למעתק סגול בנפרד לצירי בנסמך בצורות כגון: מַעֲשֶׂה, מַעֲשֶׂה; המעתק ההפוך, של צירי לסגול, מצוי כגון: כֶּן, פֶּן; יִשָּׁב, וְיִשָּׁב), ונראה יותר שנתפתחה מצורה קרובה יותר לצורת-היסוד: הַעֲלָה, הדומה לצורת: תְּהִלָּה, שבה השפעת הגרזנית פחותה מבצורת התקן: הַעֲלָה. ההשתלשלות היא אפוא מעין זו: הַעֲלָה (כמו: הִרְבָּה, דב' א, י) < הַעֲלָה (תנועת חטופה תמורת אפס תנועה) < הַעֲלָה (צירי תמורת חירק בהברה פתוחה). המעתק האחרון הוא מסוג "תשלום הדגש", כגון: מָאָן, לעומת: בָּקֶשׁ, אלא שב"תשלום הדגש", תמורת תנועה קצרה בהברה סגורה על ידי דגש (הכפלה), באה תנועה ארוכה בהברה שנפתחה בגלל אי הכפלת הגרזנית. בתיבות שלפנינו יש מעין "תשלום שוא", היינו: תמורת תנועה קצרה בהברה סגורה על ידי שוא, באה תנועה ארוכה בהברה שנפתחה בגלל הנעת הגרזנית בשוא נע. אלא ש"תשלום דגש" מצוי בלשון, ואילו "תשלום שוא" נדיר ביותר. גם השתנות החירק המקורי לצירי, ולא לסגול, עשויה לשקף השפעה פחותה של הגרזנית מבצורת התקן, היינו: הגרזנית לא השפיעה לשינוי החירק לסגול, אלא כדי מחצית הדרך בלבד, עד הצירי. ולסיכום, בתיבת: הַעֲלָה השפיעה הגרזנית לשינוי התנועה פחות מבתבת: הַעֲלָה; בה אחר הגרזנית תנועה חטופה סתמית, ולא תנועה חטופה שאיכותה e. בדומה לכך אפשר להסביר השתלשלות: הַעֲלָה < הַעֲלָה < הַעֲלָה; תנועת u המקורית נשתנתה לחולם בלבד, ולא ל"קמץ קטן"; אחר הגרזנית נולדה תנועה חטופה סתמית, ולא תנועה חטופה שאיכותה u.¹²

9. השוה בליק, 341.

10. בליק, 341; ברגסטרסר, 28e. ניקודן של צורות אלו במסורת הבבליית אינו מיוחד, והוא כניקוד המקובל באותן נטיות במסורת זו.

11. E. Kautzsch-A.E. Cowley, Gesenius' Hebrew Grammar, אוקספורד.

1910, 63p.

12. בשתי התיבות: פְּעָלוּ, וּפְעָלוּ; תָּאָרוּ, וְחָאָרוּ, בצורה בצירוף ו החיבור השפעת

ג

ביטול זיקת החטף לתנועה המקורית, היינו: חטף-פתח תמורת חטף-סגול או חטף-קמץ, היא תופעה מצויה במקרא, בלשון חכמים ובלשון הפיוט.

תופעה זו משתקפת בניקוד חטף-פתח המצוי לעתים אחר גרוניות שבמקורן באה אחריהן תנועת ו, כגון: עֲנָבִים (מִן inābīm), חֲמֹר (מִן himār), עֲבֹדָה (מִן 'ibāda), וכיו"ב¹³. איכות ו, שהייתה ראויה להשתקף בבחירת החטף, נתבטלה. ובעצם, אין זה שונה מביטול התנועה המקורית בעיצורים לא גרוניים, שהרי השואים הנעים בתיבות כגון: לִבְכִּי (מִן: לִבְכִּי), יִדְבְּרוּ (מִן: יִדְבְּרוּ), הגויים, לפי כללי נקדני טבריה, פתנועת a חטופה. גם בהם אפוא באה תנועה חטופה שאיכותה a תמורת איכות i מקורית.

ביטול איכות u מקורית (הפיכתה לאיכות a) משתקפת בניקודן של תיבות אלו בלשון המקרא: בְּעֵבֶי (איוב טו, כו; דה"ב ד, יז; במסורת הפבליית: בְּעֵבֶי¹⁴); הַעֲרָלוֹת (יהו"ה, ג), רִיבִיָּה של "עֲרָלָה"; ושמא גם: נֶאֱנַעְלָךְ (יח"ט טז, י), מִן: וְנַעַל (שמ"ב יג, יז; אם הפונה ציווי ולא מקור)¹⁴. בלשון חכמים ובלשון הפיוט: תְּלִיּוֹת (כ"ק, כ"פ² אהל' ב, ג; כ"ק, כ"פ בכ"ו ו, ט)¹⁵; עֲוֹדוֹת (כ"ק אבות א, טז; אם ריבוי של "עֲמֻדָה" [השוה: לאמדת בית דין, תוספתא ב"ק ט, טז]¹⁶, ולא של: כְּעֻמָּד, כ"ק תמיד ב, ה); עֲבָרִין, בְּעָבָרִין, וְעָבָרִין (כ"ק תמורה א, ג; אבל בפיוט: עוֹבְרִים, אלדר, ב, 52), רִיבִי של "עֲבָר"; הַעֲקָצִין (כ"ק² עק' א, ו; אבל כ"פ²: הַעֲקָצִין), עֲקָצִים (אלדר, ב, 54); אֶהְלִים⁹ (בכ"ק, כגון אהל' ה, ה, ו; ו, א; ז, ב), אֶהְלִים² (כ"ק אהל' ת, א, ג), כ"פ: אֶהְלִים, כ"פ²: אֶהְלִים; אֶנְסִים (כ"ק נדר' ג, א, ג²; כ"פ: אֶנְסִים); תְּסֻמִּין (כ"פ סופה ד, ט; אבל כ"ק: חֲטָמִים; כ"י JTS 138: תְּסֻמִּים); בשמות אחרים נשתמרה איכות o של החטף, כגון: עֲמָרִים (כ"ק פאה ד, ז). וכך בלשון הפיוט: עוֹפְרִים, עוֹמְרִים¹⁷, עוֹנְשִׁין¹⁸.

השתמרות תנועת u קצרה (המקבילה לחטף-קמץ טברני) בלשון המקרא והישמטותה בלשון חכמים מצויה במסורת הפבליית. דרך משל: יִגְפְּנוּ (שמ"א כו, י),

הגרונות פחותה אפוא מבצורה הגרודה. לכך הקבלה בניקוד עבר הפעיל "גליי": הִגְלָה (מל"ב יז, יא; ועוד), אבל וְהִגְלָה (מל"ב כד, יד); הִגְלָם (דה"א ח, ז), אבל: וְהִגְלָם (יר' כד, ב); בצורה הגרודה נשתנה החירק המקורי לסגול בהשפעת ג הוילזנית; בצורה בצירוף ו החיבור נשתמר החירק, היינו: השפעת ג בה פחותה.

13. ברגשטרסר, א, 281; בליק, 331.

14. העירני ישראל בן-דוד.

15. מובא בידי מ' בראשר, קובץ, 173; ועיין הנמן, 41.164.

16. לפי הקונקורדנציה ללשון התנאים במילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה

ללשון העברית.

17. מ' בית-אריה, קובץ, 318.

18. אלדר, ב, 54.

במקרא, אבל: יִטְלֹנָה (גיטין ט, א), בלשון חכמים, בלי תנועת o אחר עה"פ. עוד השוה: קדש קדָשִׁים, הצירוף המקראי, אבל: קדָשִׁים קלים, הצירוף בלשון חכמים.

ביטול איכות i בראש תיבה: מ' בראש"י¹⁹ מביא לפי כ"י פריס ניקוד א בתיבת "אגוז" ונטיחותיה בתנועת a (מצוי גם ניקוד בתנועת e): אָגוֹז, אָגוֹזִים, אָגוֹזִים; לדבריו, במחזור כ"י לונדון 615 מנוקד: אָגוֹזִים. תנועת a בתיבה זו משקפת פנראה ביטול זיקת החטף לתנועת i (בכ"י פאריס קמץ, פתח וחטף-פתח מתחלפים). ניקוד: אָגוֹזִיךְ (בצד: אָגוֹזִיךְ) במחזורים מביא אלדר (ב, 225). הוא מביא תיבות נוספות שבהן חטף-פתח תמורת חטף-סגול בראש תיבה: אָיִלוֹתִי, אָיִלוֹתֶם, אָיִלוֹתֶכֶם (ב, 227), אָהוּב (ציווי; ב, 331), עֲנוֹת, עֲנוֹתוֹ, עֲנוֹתֶם, עֲנוֹתֵינוּ (גם בחטף-סגול; ב, 265).

בית-אריה (קובץ, 312), מוסר שבמחזור ורמיה (פרך א) "דומה שאין הנקדן משתמש כמעט בכלל בסימן חטף-סגול, אלא מנקד תמיד חטף-פתח, ועם זאת משאיר הוא את התנועה הקודמת בתנועת e (בדרך כלל צירי)" [בכתב-היד סגול וצירי מתחלפים], כגון: וְנִעְלָם, נִחְשְׁתָּי, לְאָכּוֹל, אֲעֻזּוֹב; שם, 338: וְהִעֲלָה (איוב א, ה), וְצִאֲצִיךְ (איוב ה, כה), וְלִכְהֶמֶת (יר' טז, ד). בית-אריה מעיר (312, הערה 18א), שניקודים דומים מצויים בדפוס איזנא ש"ה של "החשבי" לר' אליהו בחור: וְהִעֲתִיק, שְׁנֶאֱמַר. דוגמות מרובות יותר אצל אלדר, א, 67, המביא עדויות דומות בשלושה מחזורים, כגון: גַּעֲבֹט, גַּעֲנִים, תַּעֲרֹב, הָאֶפִּיל, נִעְלָם; וְחִזְזִינָה, גַּעֲרָצָה, גַּחֲלִיק, גַּעֲמָסָה; ומוסיף עוד מכ"י קרלסרויה 309: נִחְבְּקִים, גַּעֲשֵׁן, הַעֲבְרָתִי, ועוד.

הן בית-אריה הן אלדר סבורים, שערבוב זה בין חטף-סגול לחטף-פתח (ותופעות נוספות בניקוד הגרזניות בכתב-יד של מחזורים) מוכיח, שלא הניעו את החספים כלל; כדברי בית-אריה: "המנקד ובני סביבתו הגו את כל הגרזניות החטופות בשוא, היינו בחוסר תנועה, אך לפי שביקש המנקד לנקד ניקוד מסורתי, החטיף את כל האותיות בחטף-פתח". בית-אריה מביא שתי ראיות לחיזוק השערתו: (א) "היותות תנועת e לפני החטף-פתח, שהחליף את החטף-סגול"; (ב) בתיבות אחדות בא דגש קל אחר חטף בתיבות אלו; דרך משל: נֶאֱדָר, אֶחָפָה, נֶחָתֶם, הָאֲדִימו.

אך לפי שלחילוף הנוכח כיוון אחד בלבד: מחטף-סגול לחטף-פתח, ראוי לו הסבר אחר: ניקוד זה משקף ביטול זיקתו המורפולוגית של החטף. ביטול זה אינו משפיע על ניקוד התנועה שלפני החטף.²⁰

19. בראש"י, פאריס, 51.

20. הדיגוש הבא לעתים אחר החטף משקף הינלדות תנועה חטופה אחר הגרזנית לאחר שכבר היה העיצור במגדכפ"ת שאחריה דגוש, והוא מצוי בכתב-יד בניקוד "מורחב", כגון בכ"י רויכלין של הנביאים: שְׁמֵעָה (יש' מח, ו), יְיָעָה (יהו' יד, ו); בכ"י פ: לְחַתוֹךְ (שבת יז, ב), לְחַתוֹת (שבת ח, ו); והרבה בכתב-יד של מחזורים (אלדר, א, 64–66), כגון: קִלְחָתִי, תַּחְתִּית, מַעֲתִירִים, תַּהֲפֹךְ, נוֹשְׁעָה.

ד

בצורות שונות בלשון המקרא באים קמץ וחטף-קמץ, כגון בבניין הפעל: יַעֲמֹד (וי' טז, י), במקור קל: לְגַאֲלָךְ (רות ג, יג), מִאֲסָם (עמ' ב, ד). בכי"פ חיבות מעין אלו מנוקדות בחולם (בדרך כלל מלא ו) ובחטף-פתח וכיו"ב (בכתב-היד פתח, קמץ וחטף-פתח מתחלפים). כך במקור קל (הנמן, 31.263): לְנוֹעֵלו (שבת יג, ו; כי"ק: לְנוֹעֵלו), לְשׁוֹחֲטָה (שבי' ה, ח); בבניין הפעל: הוֹחֲזֵק (31.511), הוֹחֲזֵקוּ (31.512), הוֹחֲלָטָה (כלים ו, ג; כי"ק: הוֹחֲלָטָה; כי"פ²: הוֹחֲלָטָה); בבניוני: מוֹחֲלָט (31.521), מוֹחֲלָט (מגי' א, ז); וכן: מְשׁוֹחֲרָר (31.722), וּמְשׁוֹחֲרָרָה (יבמ' ח, ב), מְשׁוֹחֲרָרִים (חגי' א, א); רוֹחֵן (עיר' א, ו, א). בכי"ק בכל המקומות האלה ח שוואה, חוץ מן: לְשׁוֹחֲקָן (ב"מ ב, ח); השוה גם: דוֹחֵק (אב' ב, ג). הנמן (31.263) מניח שהחולם מייצג פנראה "קמץ קטן" טברני, ואכן החולם משמש במקום שברגיל בא "קמץ קטן", היינו: במקור קל ובעבר ועתיד הפעל, ואילו בבניוני הפעל ופועל בא שורק, המשקף פנראה u קצרה (קיבוץ) טברני. מסתבר שניקוד זה משקף, שוב, ביטול זיקתו המורפולוגית של החטף. בחיבות אלו משמשת אפוא תנועה קצרה, קמץ קטן או קיבוץ, ואחריה תנועה חטופה סתמית, שאיבדה את זיקתה לאיכות u המקורית.

על ממצא דומה בכתב-יד של מחזורים מוסר אלדר. במקור קל (ב, 346–347) מצויות עדויות לניקוד חולם (המשקף פנראה "קמץ קטן") וחטף-פתח וכיו"ב (ברוב כתב-היד קמץ, פתח וחטף-פתח מתחלפים), כגון: לְגַאֲלָם, בְּמוֹאֲסָה, בְּנוֹאֲמָה, בְּנוֹאֲמוֹ, בְּצַעֲקָם, בְּשׁוֹאֲלָם, לְשׁוֹחֲטוֹ; השוה עוד: לְבוֹחֲנו (מחזור כ"י פאריס 609, A235). בצדן שיטות ניקוד אחרות: צורת התקן: בְּבִחְרִי; גרזנית שוואה: לְבוֹחֲרָה, בְּבִחְרִי (אלדר, א, 39); פתח וחטף-פתח: בְּבִחְרוֹ, לְגַאֲלָם; פתח ושוא פשוט: לְבִחְרָה. ניקוד חולם וחטף-פתח גם בנטיית שמות-עצם: נוֹאֲמוֹ, נוֹאֲמָה (אלדר, ב, 48)²¹; נוֹעֲמָה, נוֹעֲמוֹ (ב, 49); נוֹהֲגָם, זוֹהֲרִיךְ (אלדר, א, 51; גם: זוֹהֲרִיךְ, זוֹהֲרִי, שם, 49–50), וכן: נוֹהֲרִי חשכך (מחזור כ"י קונטנוי 69, 47ב).

בבניין הפעל (אלדר, א, 59; ב, 379–380) התנועה לפני החטף היא בדרך כלל u, לא רק בבניוני, כגון: מוֹעֲרָג, מוֹחֲלָפֶת, מוֹחֲרָמִים, מוֹאֲהָב, מוֹעֲנָן; אלא על פי רוב גם בעבר ובעתיד. אין לראות בכך השתמרות תנועת u ההיסטורית, אלא, כפי שקובע אלדר, שם, השפעת המסורת הבבלית. ניקוד תחילית בניין הפעל בעבר ובעתיד בתנועת u, השכיח במחזורים, מצוי גם בכתב-יד אחרים, כגון בכי"פ², בעוד בכי"ק ובכי"פ התחילית מנוקדת בתנועת o²². דוגמות מתוך המחזורים. עבר, u: הוֹעֲצָמו, הוֹעֲנָשׁ, הוֹאֲמָן, הוֹעֲלָה, הוֹחֲרָה, הוֹעֲטָה, הוֹחֲסָם, הוֹאֲפָלו, הוֹעֲמָדָי, הוֹחֲרָט, הוֹעֲצָם;

21. על צורת: בְּנוֹאֲמָה וכיו"ב, המצויה במחזורים, עיין נ' ברגרין, לשוננו טו (תש"ז).

149–150, המציין שדרך ניקוד זו בחולם וחטף-פתח במקום "קמץ קטן" וחטף-קמץ הייתה נפוצה מאוד בניקוד תפילות ופיוטים.

22. מ' בראשר, קובץ, 181.

גם: הוֹעֵלֶס (כ"י פאריס 609, 2239), הוֹעֵרְמו (שם, 239א); o: הוֹעֵלָה, הוֹעֵנָה, הוֹחֵלָה, וכן: הוֹעֵרְמָתִי (מחזור כ"י קונטנזי 69, 46ב). עתיד, u: יוֹאֵקְבוּ, תוֹעֵטֶר, יוֹחֵשֵׁב, יוֹאֵגְדוּ, תוֹאֵסֶף, יוֹאֵחֵד, יוֹעֵצֶר, יוֹעֵמֵד; o: תוֹאֵסֶף, וכן: יוֹעֵבֶר (כ"י קונטנזי 69, 39א). אלדר מביא דוגמה אחת בלבד מנוקדת בשיטת התקן: תְּעוֹרֶץ (מחזור ורמיה, א, 76א; שם, 51א: תְּעוֹרֶץ).

בכל התיבות הללו הגרונית מונעת בתנועה חטופה סתמית, חסרת הזיקה המורפולוגית. התנועה שלפני הגרונית היא o או u, כנראה קצרות, כבפעלים לא גרוניים. לפיכך אין דין ניקוד: הוֹעֵלָה בפיוט, שבה תנועת ה הבניין קצרה (אמנם ברוב העדויות ו אחריה; אך אין ו זו עשויה להעיד על אורך התנועה, שהרי אינה אלא פתיב מלא). בדין ניקוד הֶעֱלָה במקרא, שבה o ארוכה; והראיות לכך: (א) בפיוט מצוי גם הניקוד בשורק (הוֹעֵלָה וכיו"ב), וקשה להניח שהוא משקף u ארוכה; (ב) במקרא נתארכה התנועה כנראה פ"תשלוים שוא", ואין ראיה למציאות "תשלוים" זה בלשון הפיוט בימי הביניים.²³

בין החידושים הפייטניים מצויות תיבות מרובות שבהן הרצף $\text{־} \text{־}$ לפני גרונית (ולא $\text{־} \text{־}$, כבלשון המקרא), כגון (לפי אלדר, ב): זִימָת (137), גִּעְיִיחִינוּ (235), צִחִין (194), יִעֲזוּעַ, לִיחִלִּים, צִחִצִּיחִין (205–206), נִיִּצִּצִּיחִין (201); צורות כיוצא באלו מביא צונץ²⁵: בִּיעֲתוֹת (413), פִּיעֲנוּחִי, פִּיעֲנוּחִיָּה (445); מצוי גם הרצף $\text{־} \text{־}$ לפני גרונית (תמורת $\text{־} \text{־}$): מְפִיעֲנָה (צונץ, שם) פּוֹעֲנָה (אלדר, א, 59), מְצִוִּחִין (מחזור ורמיה, א, 78א).

צירופי ניקוד אלו מצויים במקרא במקומות יחידים בלבד (תְּהִלָּה, וְשִׁעְשִׁעַ; עיין למעלה), אך מצויים הם בו במקום שבאים חטפים בעיצורים לא גרוניים, ובדרך כלל אחר געיה, כגון: הִתְמַלֵּךְ (יר' כב, טו), כְּנָרוֹת (יהו' יא, ב); רָטַפֶּשׁ (איוב לג, כה); גם בתיבות מעין אלו: וְשָׁבָה (שו' ה, יב), וְסָגֵר (יש' כו, כ), וְלִהְבִּדֵּל (בר' א, יח); וי' י, י, מצוי הרצף $\text{־} \text{־}$, שכן ו הריהי צורת פתיב אחרת של: א, ושתייהן משקפות u קצרה. התיבות הנזכרות, אלו שבהן חטפים אחר הגרוניות בפיוט ואלו שבהן חטפים בעיצורים לא גרוניים במקרא, מנוקדות בצורה דומה. התיבות מנוקדות כך בפיוט משום שהגרונית לא גרמה לשינוי תנועת-היסוד שלפניה (השפעה מעטה של הגרונית), ותנועת-העזר אחר הגרונית היא תנועה חטופה סתמית. התיבות מנוקדות כך במקרא בגלל הגעיה; אין לגעיה השפעה על התנועה שלפני החטף; הגעיה גורמת

23. תיבת "הוֹעֵלָה" גופה בפיוט עשויה, כמובן, להיות מובאה מן המקרא או מנוקדת על דרך המקרא, אך אין נראה להניח ניקוד על דרך המקרא בכל הצורות הנזכרות בבניין הָעֵל בפיוט.

24. א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ו, 383, הערה 18א, מביא ניקוד: גִּיעִיָּה.

25. L. Zunz, Die synagogale Poesie des Mittelalters, פרנקפורט 1920.

3. תֹּאֲרַ. בעיקר צורה א: תֹּאֲרִי, תֹּאֲרוֹ, תֹּאֲרֵנוּ, תֹּאֲרוֹ, תֹּאֲרֵם: גם: תֹּאֲרֵם (כ"י פאריס 236, 609א); צורה ב: תֹּאֲרִךְ, תֹּאֲרוֹ; צורת התקן: תֹּאֲרִי. מסתבר שצורה א משמשת בעיקר בתיבות לא מקראיות; צורה ב בעיקר בתיבות מקראיות. משלוש התיבות שבהן משמשות שתי הצורות, תֹּאֲרַ, פעל מנוקדות גם במקרא בשתי שיטות (למעלה, ב); צורה א משמשת בתיבת אהל פנראה בגלל הניקוד: אֶהְלִים, במקרא. מסתבר שתיבות חדשות בלשון הפיוט נתנקדו לפי צורה א, המשקפת התפתחות מאוחרת של צורת התקן: אבדן הזיקה המורפולוגית של החטף; ואילו צורה ב אינה אלא צורת התקן גופה בהבנה שונה. וראוי להעיר, שבכתב-יד של מקרא בניקוד מורחב משמשת צורה ב גם במקור קל ובבניין הפעל (בצד צורת התקן)²⁷, כגון בִּכְ"י רִיכְלִין: מֶאֱסָם (עמ' ב, ד), בִּפְרִי (יח' כ, ה), מִתְרַבֵּות (יח' כט, יב); בִּכְ"י פֶּארְמָה 668: יַעֲמֵד (וי' טז, י), יִתְרָם (וי' כז, כט). השוה גם: הִתְלַתִּי (מובאה ממל"א כב, לד)²⁸. מסתבר אפוא שתיבות: צֹהֲרִים, מַחֲרַת וכו', וכן: אֶהְלִי, פעל, תֹּאֲרַ, נוקדו במחזורים על דרך הניקוד המקובל באותה תקופה במקרא, ואילו צורות מקור קל ובניין הפעל נוקדו בשיטה שונה במקרא, צורה א.

ילון²⁹, וכן אלדר, א, 52, מקשרים את ההגייה ה"ספרדית" של רצף זה (צורה ב) עם מסורת הניקוד הארץ-ישראלי. כידוע, במסורת זו במקורות שונים מצויות שיטות ניקוד שונות. לפני עיצור לא גרוני מקבילו של קמץ קטן טברני הוא עתים – (o), כגון: הִפְקֵד, יוֹרְשֵׁעַ; עתים – (a), כגון: לְמַלְכוֹ, בְּגִמְרֵךְ. אבל במקום שבמסורת הטברנית קמץ קטן לפני גרונית (הרצף – ה), נראית שיטה בניקוד (העדויות בעיקר לפי הרויאנין).

במקור קל התנועה בדרך כלל o, כגון: בְּשׁוֹחֲטִים, נוֹאֲמֵךְ, לְנוֹאֲמֵךְ, ובשואלינו, באֲחֻזָּה, גִּזְלֵינוּ, כְּנֹאֲמֵךְ; עדות אחת ל-a: בְּחֹרֵם. בבניין הפעל התנועה o, כגון: יַעֲמֵתוּ; יוֹהֲפֵךְ, הוֹאֲגֵרוּ, יוֹאֲפֵס. הוא הדין: זוֹהֲרֵךְ.

בתיבת צֹהֲרִים התנועה פתח: צֹהֲרִים, וצֹהֲרִים (אין עדויות לתיבת מַחֲרַת). בתיבות: אֶהְלִי, פֶּעֶל, תֹּאֲרַ, משמשות שתי שיטות הניקוד. אֶהְלִי, על פי רוב a, כגון: אֶהְלֵם, אֶהְלוּ, אֶהְלִי, אֶהְלִיכֶם, ולאֶהְלִיחֶם; ועתים o, כגון: אֶהְלִי, אֶהְלִיךְ; פעל, על פי רוב a, כגון: פֶּעֶלְךָ, פֶּעֶלְוֹ, פֶּעֶלְם, פֶּעֶלְךָ; ועתים o, כגון: פֶּעֶלְוֹ, פֶּעֶלְכֶם, בפעלים: תֹּאֲרַ, על פי רוב o: תֹּאֲרוֹ, תֹּאֲרוֹ, ותֹּאֲרוֹ; פעם אחת a: תֹּאֲרֵם.

27. מזכיר אלדר, א, 53.

28. ספר ערוגת הפשם, חפרו רבינו אברהם בר' עזריאל, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג, א, 33; מובא בידי ח' ילון, ענייני לשון א, ירושלים תש"ג, 18.
29. ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, 116-117, 385; הנ"ל, מגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ז, 99-100. ועיין י' יהלום, לשוננו לד (תשל"ל), 45. איסוף כל החומר וסידורו, וכן דיון והבאת ספרות, אצל הארויאנין, 151 ואילך.

צורה ב, ה"ספרדית", במפורש אינה מצויה אלא בתיבה אחת בלבד: כאוני³⁰ שייט.

הממצא בכללו דומה למתואר למעלה לגבי המחזורים. באותם סוגים שבמחזורים צורה א (o-ā), בניקוד ארץ-ישראלי משמשת o; אותם סוגים שבהם במחזורים צורה ב (a-ō), בניקוד ארץ-ישראלי משמשת a; כלומר: המסורות מתאימות בשימוש התנועה הראשונה, אך התנועה השנייה, החטופה, אינה בניקוד הארץ-ישראלי. אותן תיבות שבהן במחזורים שתי הצורות, בניקוד ארץ-ישראלי משמשים שני הניקודים. מסתבר שבניקוד הארץ-ישראלי הצורה הלא המקראית הייתה המנוקדת ב-o (במחזורים צורה א), המקראית הייתה זו המנוקדת ב-a (במחזורים צורה ב). שלוש התיבות אֶל, פֶּעַל, תֹּאֵר, המנוקדות בשתי שיטות במקרא הטברני, מנוקדות בשתי שיטות גם במחזורים וגם בניקוד הארץ-ישראלי.

1

נספח נא את שיטות הניקוד וההגייה של הרצף המקורי $\frac{\text{א}}{\text{א}} \frac{\text{ב}}{\text{ב}}$ ואת הספרי המדקדים להן.

צורת היסוד: פֶּעַל (במקרא גם: פֶּעַל) נהגתה במבטא הטברני, שבו היה הקמץ $\text{pā}^{\text{a}}\text{lō} : \text{ā}$, ב"קמץ קטן" ובקמץ חטוף. אין עדויות על הגיית צורה זו במבטא הקדם-ספרדי, היינו מבטא שבו נודחו הקמץ הרחב והפתח (הייתה רק תנועת a אחת) ותנועת u מקורית בהברה סגורה לא מוטעמת (המקבילה ל"קמץ קטן" טברני) נהגתה לא ā אלא o. כמה כתבי-יד בניקוד ארץ-ישראלי, המנקדים: הֶפֶל, וכיו"ב, אפשר משקפים מבטא קדם-ספרדי זה.

במבטא הספרדי והקדם-אשפנוזי נתקבלה הקריאה $\text{pa}^{\text{a}}\text{lō}$, היינו: הקמץ שלפני החטף הובן כקמץ רחב. קריאה זו (צורה ב) נתקבלה לגבי המקרא, ואילו בלשון חכמים ובלשון הפיוט נוצרה צורה א: פֶּעַל, המשקפת אבדן הזיקה המורפולוגית של תנועת העזר. בגלל הפתיבה המלאה וחילופם של חולם וחטף-קמץ (וגם "קמץ קטן") נכתבה בדרך כלל: פֶּעַל, פֶּעַל, ואפשר נחשבה דומה לצורה המקראית הנדירה: ופֶּעַל, והקשר בינה ובין הצורה: פֶּעַל, לא היה שקוף³⁰.

במחזורים מצויה שיטת ניקוד נוספת: בפתח ובחטף-פתח, כגון: תִּלְלָה, אֶלְיָכֶם (אלדר, א, 50), לְגַאֲלֵנוּ ועוד במקור קל (למעלה, ד). אפשר מצויה שיטה דומה כבר במקרא: בְּשַׁעֲלֵי (יח' יג, יט; השוה: בְּשַׁעֲלֵנוּ, יש' מ, יב). שיטת ניקוד זו במחזורים משקפת כנראה אבדן הזיקה המורפולוגית של החטף, כבצורה א, יחד עם הבנת הקמץ שלפני הגרזנית כקמץ רחב, כבצורה ב.

לגבי צורת: פֶּעַל, חלו אפוא שני מעתקים: (א) אבדן הזיקה המורפולוגית של

30. השוה אלדר, א, 52, בסוף העמוד.

החטף, היינו: $\bar{a} < \bar{a}$; (ב) הבנת ה"קמץ הקטן" כקמץ רחב, היינו: $\bar{a} < \bar{a}$; ולפי פעולתם השונה עשויות היו להתקבל ארבע צורות:

לא חלו שני המעתיקים: $po^{o}l\bar{o}$.

(א) חל; (ב) לא חל: $po^{a}l\bar{o}$ — צורה א (מצויה בעיקר בלשון חכמים ובלשון הפיוט).

(א) לא חל; (ב) חל: $p\bar{a}^{o}l\bar{o}$ — צורה ב (בעיקר בקריאת המקרא).

חלו שני המעתיקים: $p\bar{a}^{a}l\bar{o}$ — תהלה וכיו"ב (נדירה; בעיקר בלשון הפיוט).

פדי להבין את צורה ב, ראוי לעמוד על השקפת מדקדקי ימי-הביניים על ה"קמץ הקטן" וחטף-קמץ.

בספרד, ועוד יותר באשכנז, התפשט המנהג לנקד "קמץ קטן" בסימן חטף-קמץ. כך במחזורים שמתאר אלדר (א, 37–40) ובכתב-יד של מקרא בניקוד טברני רגיל ו"מורחב" (אלדר, שם, 40). זו שיטת הניקוד גם בכתב-היד של "דייקות" לרשב"ם, בכ"י המחזור לונדון 1056 (להלן, ז) ועוד³¹. במקום שבא אחריו שוא או דגש, היו שנהגו, בייחוד בספרד, לנקדו בסימן הקמץ הפשוט. אבל גם במקום שהשתמשו בקמץ בלבד, ההנחה הייתה שהניקוד הראוי הוא חטף-קמץ, ורק משום שקמץ לפני שוא נח ולפני דגש הוא תמיד "קמץ קטן", אפשר להסתפק בסימון הקמץ בלבד, ולא בחטף-קמץ, כלומר: מקום שסימנו קמץ בלבד לציין "קמץ קטן", ראו בכך מעין סימון מקוצר, חטף-קמץ בלי שוא (קמץ = קמץ-חטף בלי חטף [שוא]). השוה דברי הרד"ק³²: "אבל אם תדגש האות שאחריה ינקדו הקמץ לבדו, כי אין לטעות בו כי בודאי הוא חטוף אחר שהדגש לצדו, כמו קָזִי נזרך, קָנו שמים, והדומים להם. וכן אם האות שאחריה היא בשו"א נח ינקדו קמץ לבדו כי אין לטעות בו כי בודאי הוא חטוף אחר שהשו"א נח הוא לצדו, כי אין אחר הקמץ רחב שו"א נח, כמו קָרָקֶן, קָדָשׁ והדומים להם" (והשוה שם, מ, ב). עוד השוה דברי בעל "דרכי הנקוד והנגינות", 51–52³³: "היא בחטף קמץ . . . ואין לחוש אם הם קמוצין ברוב הספרים, כי כן דרך הספרדים לתת קמץ במקום חטף קמץ במקום שיש מבטל קמץ [שוא] אחריו". והשוה בעניין ניקוד תיבת "פל" דברי "דייקות" לרשב"ם (כ"י פרלין 118, עמ' נו): "משפטו להנקד חטף קמץ כמו קָל־ישר" . . . ואת אשר נהגו הנקדנים לנקדם בקמץ לבדו מפני שהם מרובים במקרא ומשא הוא עליהם לנקד את כלן ושער משפטו נקודתו ידוע להם ופוטרין עצמם בקמץ לבדו".

31. כך ב"המשמוני", כ"י לונדון 969 (א' אלדר, לשוננו מג, תשל"ט, 209 הערה 90), בכ"י לונדון 80 של "עין הקורא" ליהב"י; ועוד הרבה. ועיין אלדר, א, 42–43, המביא דברי ח' ילון, ענייני לשון, א, תש"ב, 32–33, ודברי ר"ש אלמולי המובאים שם.

32. ספר מכלול לר' דוד קמחי, מהדורת י' ריטטענבערג, ליק תרכ"ב, קלזב; הנ"ל, עט סופר, ליק התרכ"ד, ג, א.

33. ספר דרכי הנקוד והנגינות, המיוחס לר' משה הנקדן, יוצא לאור ע"י ד"ש לאווינגר, בודאפעשט תרפ"ט. מובא בידי אלדר, א, 43.

ה"קמץ הקטן" ביסודו מסומן ֿ, וסימונו בקמץ בא אפוא רק לשם הנוחות, ואינו מעיד על תנועה אחרת. השוה דבריו של ר' חומסקי³⁴, הקובע שמדקדקי ימי הביניים נראה שאינם מבחינים בין קמץ חטוף ("קמץ קטן") ובין חטף-קמץ, והם משתמשים במונחים "קמץ חטף" או "חטף-קמץ" לשניהם.

נשאלת השאלה: האם ראו מדקדקי ימי הביניים את סימן החטף-קמץ כמסמל שתי תנועות או תנועה אחת, ואם תנועה אחת — איזו: את התנועה הקצרה המלאה ("קמץ קטן") או את החטף. מסתבר שהם ראו בסימן זה תנועה אחת, שכן בשו"ס מקום אין נזכרת הבחנה במשמעויותיו של הסימן. עוד מסתבר, שהם ראו בסימן זה את התנועה הקטנה ("קמץ קטן"), ולא מְנוּחָה בין החטפים. כך, דרך משל, משה קמחי קובע במניין התנועות³⁵: "והרביעית או ושמה חוֹלָם וכנגדה תנועה קטנה אָ וְשִׁמָּה חֻטָּף קָמֶץ". יוסף קמחי³⁶: "או תנועה גדולה נקדה אחת מלמעלה ושמה חולם. אָ תנועה קטנה ושמה חטף קמץ"; רד"ק (מכלול, קלו, א): "אָא ושמה קמץ חטף והיא כתנועת החולם אלא שהיא שפלה ממנה".

מדקדקי ימי הביניים הפירו אפוא בין החטפים חטף-פתח וחטף-סגול, אך לא הפירו חטף-קמץ. כך, למשל, נאמר ב"דרכי הנקוד והנגינות", 56: "כל אחת ע"דו להנקד בחטף פתח ולא בחטף [שוא] לבדו. יען כי אותיות אחת ע"ד נפתחות תמיד אין כח באדם לבטא בהם החטף לבדו על כן חברו עמו הפתח כדי לפתוח מעט האות עם החטף. אבל החטף עקר. על כן כל הברת א"ה באחה"ע הראוי להיות בחטף יהיה בחטף פתח". להלן נמנים המקרים שבהם משמש חטף-סגול ("חטף פתח קטן") והם אלו שיש בהם "הברת א"י". היינו: תנועה חטופה בגרוניות סתם היא חטף-פתח; במקום שיש "הברת א"י" היא חטף-סגול. בכללים אלו חטף-קמץ אינו נזכר כלל, כנראה משום שלא נמנה בין החטפים, אלא בכל מקום נחשב תנועה קצרה ("קמץ קטן").

הרד"ק (מכלול לח, ב-לט, ב), פשהוא דן באותיות-השימוש וכל"ב, קובע, שלפני חטף-פתח הן מנוקדות בפתח, לפני חטף-סגול בסגול. אם הגרונית מנוקדת בשוא וקמץ אות השימוש קמוצה, כגון: נֶאֱנִי, אך אינו רואה זאת כ"קמץ קטן" לפני חטף-קמץ, אלא כקמץ רחב לפני "קמץ קטן": "ואם האות הראשון בקמץ חטף הנקוד עם השו"א יהיו אותיות כל"ב קמוצות אף על פי שאין הדבר ידוע [בלי יידוע], כמו בְּנִי אִמְתָּךְ, בְּחִירִי אִף".

גם ר' יונה בן ג'נאח, פשהוא מדבר על אותיות השימוש ב, כ, ל, לפני גרוניות,

34. W. Chomsky, D. Kimhi's Hebrew Grammar, ניו יורק 1952, 34.

35. מ' קמחי, מהלך שבילי הדעת, דפוס מנטובה (למברג 1867), שער הניקוד.

36. י' קמחי, ספר זיכרון, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרמ"ח, 17.

מזכיר ניקודן בפתח לפני חטף-פתח, כגון: לִאֲחֹזֶת (בר' יז, ח), ובסגול לפני חטף-סגול, כגון: לִאֲלִיטָה (דה"א כה, כז), אך אינו מזכיר ניקודן בקמץ לפני חטף-קמץ³⁷. לפי שראו מדקדקי ימי הביניים חטף-קמץ כ"קמץ קטן", זקוקים היו להסביר מדוע אין אות שימוש או אות אחרת עשויה להינקד בשוא לפני חטף זה, כמו לפני תנועה אחרת, היינו: מדוע אין ניקוד כגון: בְּעִנִי. לפיכך נקבע כלל, שאין שוא בראש תיבה בא לפני חטף-קמץ אלא אם כן אחריו שוא נוסף או עיצור דגוש (פלומר: במעמדים שבהם הוא אכן "קמץ קטן"). כך נאמר ב"דייקות", כ"י ברלין 118, עמ' נז: "לעולם לא יבא חטף קמץ אחר חטף שבראש התיבה אלמלא לא יבא אחר החטף קמץ חטף אחר למען יהיה חטף לפניו ולאחריו של חטף קמץ כמ' בְּשִׁכְבְּךָ בְּאֶמְרֶם בְּעִבְרֶם בְּאֶכְלֶם צִלְפָּחֵד וַיִּגְבְּהוּ. ואם יגמגם לב חכם על לא תִחַנֶּם שיש חטף לפניו ואין חטף לאחריו הדגש שלאחריו הוא חשוב כחטף לפי שהוא בא במקום אות הראויה להתחטף... ועל כן ננקדה התיבה של בְּהִשְׁמָה הבית קמוצה. שאם תנקד בית בחטף [שוא] שיצא שיבא החטף לפני חטף קמץ ואין חטף לאחריו ובשביל זה הבית נקמצת". ובקצרה דברי "השמשוני" (כ"י לונדון 969, 64): "לעולם לא יבא ח"ק אחר שוא שבראש תיבה אם לא יהיו שוא או דגש אחר הח"ק כמ' לא תִחַנֶּם מֶאֱדָמִים. לכן הוא בְּתָרִי אף ולא בשוא".

מכאן מסתבר, שניקוד כגון: פָּעֵלוּ, לא יכלו מדקדקי ימי הביניים להבין אלא כמשקף pā'olō, היינו: פ בקמץ רחב (ā), ע ב"קמץ קטן" (o); שכן חטף-קמץ אחר ע היה הסימן המוסכם ל"קמץ קטן", ואילו הקמץ אחר פ עשוי היה להיות רק קמץ רחב. אמנם עתים מסמנים "קמץ קטן" בקמץ בלבד (קמץ חטף בלי חטף), אבל נוהג זה מצוי רק במקומות שבהם אחריו שוא או דגש, וכן בתיבת "פל", אבל לא במעמדים אחרים.

נראה שזו הסיבה לצורה ב, היינו: "המבטא הספרדי" של הרצף $\text{־} \text{־} \text{־}$. ר' חומסקי (שם, 35–36) קובע, שיש מבוכה גדולה בין מדקדקי ספרד בעניין ההבחנה בין "קמץ קטן" לקמץ רחב, וכל קמץ שאחריו מתג או טעם או גרזנית הגויה נראה להם כרחב. לפי דבריו, מדקדקי ימי הביניים הגיעו ל"השקפה מוטעית" זו בגלל העובדה, שפל קמץ רחב, הבא בהברה פתוחה והיה הגוי בטבריה ā, נשתנה במבטא הספרדי ל-a; לכן הרחיבו כלל זה לכל קמץ בהברה פתוחה. מורג³⁸ סבור שמימוש הקמץ a בתיבה כגון: פָּעֵלוּ, בא מתוך שהספרדים ראו את המתג הבא אחר קמץ שלפני חטף-קמץ כמורה שקמץ זה רחב (בעוד שלאמתו של דבר המתג מורה רק שההברה פתוחה ויש בה טעם משנה). תלות הגיית הקמץ במתג כבר אצל מנחם מלונזאנו³⁹: "איני רוצה לדבר אלא

37. ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, מהדורת וילנסקי-טנא, ירושלים תשכ"ד,

רא-רב.

38. ש' מורג, Encyclopaedia Judaica, כרך 13, 1136.

39. שתי ידות, חלק עבודת מקדש, ויניציאה שע"ח, ירושלים² תש"ל, דף פב, (מובא

אצל "מנחת שיי", מאמר המאריך, בסוף תנ"ך מנטובה 1744, דף ה,ב).

בדבר א' שנ"ל שהעולם טועים בו והוא כשתבא געיא בקמץ חטוף כמו ואמר להקנג ביום עמך תחת גרפי טוב שמרני אל שמרה נפשי כי חסיד אני בכל אלו ודומיהם העולם קורין האות המועמדת בקמץ רחב ולעד"ן שטעות הוא בידם כי הגעיא אין בה כח אלא להעמיד אבל לא לשנו' ולהפוך מנקודה לנקודה אחרת כמו זה שמהפכין מקמץ חטוף לקמץ רחב". אך "מנחת שי" אינו מסכים לו: "ואין דעתי נוחה הימנו כי רוב דברים אלה הם נגד דברי מדקדקי רבים חשובים אשר קדמוהו". נגד דעת מורג עיין הרוויאנין, 158, הערה 5, המעלה ספק אם היה בכוח המתג להשפיע, והרי סימונו אינו עקיב בכתב-היד.

ז

מדקדקים ספרדיים ואשכנזיים מתארים את צורה ב ומספירים אותה. תחילה הספרדיים.

1. ז' בן-חיים, קובץ, 86, קובע⁴⁰, שהמקור הספרותי, אולי הקדום ביותר, ל"הגייה הספרדית" של צורת "פָּעֵלוֹ" וכיו"ב, הוא בדברי ר' יהודה חיוג'⁴¹, בקשר לחיבת תאָר ונטיחותיה, שתרגומם: ואתה מפיל את הר"ו (במבטא) שהיא בין התי"ו והאל"ף (ז"א o) לפני היסמכה (של מלת תאָר לכינויה) ונותן את תנועת o שלה על (האות) השנייה, והיא האל"ף. מתואר כאן אפוא התהליך: tā'orō < to'ar. והשווה התרגום, שם, עמ' 126: "ואם יסמך אל שם מכונה יהיה הראשון קמץ גדול ויפול הו ויהיה הקבוץ על השני שהוא עין השם לא ינוח כמנהג חדש וארו וחבריו. כמו תארו נפל הו שהיה בין התי והאלף במלה תאר קדם שיסמך וקבוץ השני והוא האלף כדי שיורה הקבוץ על הו... והראשון יהיה בקמץ גדול".

2. תיאור דומה אצל ר' יונה בן ג'נאח, פגון⁴²: "שכל אות שיהיה דינה להיותה חטף ואחריה אות גרונית, שהם מעתיקים החטפות (לפי וילנסקי כך ריב"ג מכנה את הקמץ החטף) אל האות הגרונית ומנקדים האות אשר קדמה החטפות ממנה בקמץ גדול, כמו: מה תארו, על מאסם את תורת יי, ביום בחרי בישראל". וכן (שם, עמ' קצט): "ואיזו אות שיהיה דינה שתנוע בקמץ חטף — תהיה החטפות בה במכתב ובלשון יחד, או תהיה בלשון בלבד מבלי המכתב (וילנסקי: פונת ריב"ג להקמץ הקטן [שלנו]), והוא אומר שאין הפרש בין אם הוא פתוח קמץ ושוא, או קמץ בלכד) — ותהיה האות הסמוכה לה גרונית, יעתיקו הקמצות ממנה אל האות הגרונית ותנוע היא בקמץ גדול, כי לא יתקדם הקמץ החטף פתח גדול, אלא אם תהיה האות אשר הוא בה דגושה, כמו: נאָלְקָטָה בשבילים (רות ב, ב)". במשפט האחרון ריב"ג מספיר מדוע בא קמץ רחב לפני הגרונית, ולא פתח. שם, עמ' קפ: "לרחקה מעל מקדשי (יח' ח, ו)

40. מקור זה ואחרים מביא אלדר, שם, 52.

41. שלשה ספרי דקדוק, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל, XIV-XV.

42. ספר הרקמה, שעא.

בהעתקת הקבוץ מן הרש אל החת, על מנהגם באותיות הגרוניות הנעות, אך כאשר ינחו, הקבוץ נשאר במקומו, כאשר קרה בלרצח (שמ' ל, יח)⁴³. שם, עמ' קמו: "ומן הדמיון הזה [משקל: פֶּעֱלִי]: נעמי, אלא שקבוץ הפא נהפך אל העיין"⁴⁴.
3. וכן אומר ר' דוד קמחי⁴⁵: "ובאֵהָל ובדומה לו שעי"ן הפעל שלו גרונית ישוב הקמץ חטף שהיא בפ"א הפעל תחת עי"ן הפעל ויקרא פ"א הפעל בקמץ רחב, כמו אֵהָלִי אדום".

4. עד כאן מדקדקי ספרד. מדברי המדקדקים האשכנזיים מביא אלדר, שם, פגון ב"דייקות" לרשב"ם⁴⁶: "וגם לא תנקד חטף קמץ אות שלמעלה הימנו לומר לְבַחְרָה כמו לְשַׁמְרָה, שאין הפה יכולה להוציא. חוץ מלְרַחֵצָה [שמ' ליח; ועוד] ושעלו מן הרצח [שה"ש דב, ו, ו], שיוצאים מכלל זה, שכל אות אחה"ע לא תהיה אות שלפניה חטף קמץ אלא אם יש דגש אחריה, כגון רַחֲבּוֹ. הִתְחַלֵּל לא חֻפְּלֵת, אבל נהפך החטף קמץ להיות באות אחה"ע ואות שלפניה פתוחה. תדע, שהרי מן שמות דבר כגון אוֹכֵל, יאמר איש לפי אֲכָלו חטף קמץ תחת מלא פום. מאומן אָמְנָה משרש שְׁרָשִׁים כמו מן והיה העשר עֲשָׂרו וכן הרבה. ואילו כשאות השנייה אחה"ע כגון אהל יאמר אֵהָלו, מן תאר חשך משחור תֶּאֱרָם, זהר וְהָרוּ פֶּעֱל פֶּעֱלו וכן כלם. וכן הִתְחַלֵּיתִי דאחאב [מל"א כב, לד; דה"ב יח, לג] היה לו לומר הִתְחַלֵּיתִי כמו הִתְפַּקְדוּ אם לא מפני החי"ת".

5. במקום אחר שם (כ"י ברלין 118, דף עו): "ואם תבא אות אחה"ע אחר תיו ויוד הן נקמצו' ואות אחה"ע ננקדת בחטף קמץ כמ' יִחְרַם יִצְמַד יִעֲרַץ מעמד. בכל אלה משתנה החטף קמץ להיות זו ממקומו בשביל שלא יבאו לעולם חטף קמץ וחטף פתח בשנ' אותיו' רצופו' וכן הִתְחַלֵּיתִי". ועוד עיין שם, עח: "כל שתי הברות והנגינה למעלה באות ראשונה כמו קדש חשך קָתַן . . . ברבותם יחטפו עם קמץ כמ' קָדְשׁוּ חֲשִׁכִי . . . אך אהל תאר זהר יצאו מכלל זה כאשר נמצא אֵהָלו תארו זהרו והקנץ לא היה זָהָרוּ תֶאֱרוּ אֵהָלו למען ירוץ הקורא בו כי בהיותו נחוץ יראה כאשר יקרא אולו תורו בלא הא".

6. נוסח דומה בחיבור דקדוקי אנונימי הפתוב בגיליון כתב-יד של מחזור (לונדון 1056; נכתב בשנת 1258), עמ' 582 ואילך (התצלום מטושטש והקריאה אינה

43. השוה עוד ב"ספר ההשגה" לר' יונה בן ג'נאח (J. & H. Derenbourg, Opusculs et traités d'Abou 'l-Walid Merwan Ibn Djanah, פאריס 1880, 35): "יחרם כל רכושו בנקל אלצמה פי יחרם מן אליא אלי אחרף אלכלקי עלי אלמעוד", היינו: בהעתקת ה-א אשר ב"יחרם" מן היו"ד אל האות הגרונית, פמורגל. ועיין שם, עמ' 119.

44. השוה מכלול לרד"ק, קנז"א: "ונַעֲמִי מִזֹּה הַגּוֹרָה וְלִהְיוֹת עַל הָעִי"ן הוֹסֵב הַקִּמָּץ חֲטָף תַּחַת הָעִי"ן וְהַנּוּ"ן בַּקִּמָּץ רַחֵב כַּמִּשְׁפָּט".

45. שם, קנב"א.

46. M. Stein, Jahrbuch des Traditionstreuen Rabbinerverbandes in der Slovaeki, 1923, עמ' מה; מובא בידי ח' ילון, ענייני לשון א, 22.

ודאי): "שם דבר של שלש אותיות <ו> הנגינה נתונה למעלה ואות אחה"ע באמצעת כולן <כמות> אהל פועל זוהר נַעַם וריעיו לא תנקד אות ראשונה שלהם בחטף קמץ כגון אָהלו פֻּעַלו וזהו תארו שחדו כמו מן קדש קדשו לפי שאז תשים <אות> שנייה הבאה מאותיות אחה"ע להנקד בחטף פתח. וזהו הכלל כי לא יבואו לעולם חטף קמץ וחטף פתח בשתי אותיות בזה אחר זה מפני שהחטף קמץ מריץ המילה <ו> החטף פתח מאריך המילה. חוץ מזאת שני הפסוקים לְמִשְׁחָךְ⁴⁷ דשמואל לְרִחְצָה דשיר השירים. ועל כן נקמצת אות ראשונה בשמות דברים הללו וחטף קמץ הראוי להנתן בה נכנס באות אמצעית אָהלו פֻּעַלו. אבל רי"ש של רָחַבו שננקדת בחטף קמץ מפני דגש הבי"ת שמבטל חטף פתח שעליו לעשותו חטף לבדו". ולהלן: "וכל ה"י של פעולה אשר תבא בראש התיבה ליסד ולהעמיד התיבה בלשון הופעל היא ננקדת בחטף קמץ. . . ואם תבא אחה"ע אחר ה"י אז יבא חטף קמץ הראוי להנקד באות פעולה שהיא ה"י יבא באחה"ע כגון הִחֲלִיתִי הֶעֱלֵה הָעֶמֶד וה"י תנקד בקמץ למען אשר לא יבואו חטף קמץ וחטף פתח בשתי אותיות רצופות מתהפך חטף ה"י של פעולה באות אחה"ע הסמוך לה והיא תתקמץ. אבל אם אות הבאה אחר אחה"ע נדגשת אז תהיה הה"י של פעולה בחטף קמץ ואות של אחריה שהיא מאחה"ע ננקדת בחטף לבדו מפני הדגש של אחריה שמבטל חטף פתח שעליו לעשותו חטף לבדו כמו החתלת. . . אם באים(?) יו"ד או תו' בשימוש בראש תיבה בלשון אפעל תופעל הירד או תתו' ננקדות חטף קמץ יַפְעַל יַפְעַל יִשְׁכַּר תִּקְדָּם. ואם תבא אות אחה"ע אחר תתו' וירד הם נקמצות ואות אחה"ע ננקדת בחטף קמץ כגון יחרם יעמד יערץ תעמד תערץ כי אז משתנה החטף קמץ להיות זו ממקומו בישביל שלא יבואו חטף קמץ וחטף פתח בשתי אותיות רצופות". ולהלן: "ומן נפל אומר בִּנְפְלו מפני שלשון ציווי שלהם נגוף. . . וחולם שבאחרית לשון ציווי מתהפך לחטף קמץ בלשון כעשיתי כעשותם כעשותך כעשותכם. ואם תבא אות השנייה בפעל באחד מאותיות אחה"ע יבא החטף קמץ מן הראשונה של פעל באות אחה"ע השנייה, והראשונה נקמצת. כל זאת למען אשר לא יבאו חטף קמץ וחטף פתח בשתי אותיות רצופות, כגון פָּתַחִי בישראל חית ננקדת בחטף קמץ".

7. אלדר מביא עוד את "תוכן עזרא", כ"י אמברוזיאנה 88, יב, א: "כל שם דבר שלשתי הברות והוא בן שלש אותיות והנגינה נתונה בראשיתה כגון אָכַל. . . כשהם הולכים ומתבררים בשימוש נהפך חולם לחטף קמץ כגון אָכַלם. . . כל שם בן ג' אותיות ואות אחה"ע באמצע כגון אהל שחד תאר. ואם תתרבה לא תינקד אות ראשונה בחטף קמץ לומ' אָהלו לפי שאז תצטרך השנייה הבאה מאותיות אחה"ע לינקד בחטף פתח. וזה הכלל שלא יבאו לעולם חטף קמץ וחטף פתח בשתי אותיות רצופות חוץ ממקום אחד ויתן שמה מים לרחצה [שמ' מל.]. לפי שהכלל הזה נכלל בכל

47. שמ"א טו, א. השוה "מנחת שי", שם: "ובס' דקדוק ישן כתוב. לעול' לא יבא חטף פתח אחר חטף קמץ בסמוך חוץ מאחד לְמִשְׁחָךְ למלך דשאל ע"כ".

המקומות חוץ מזה נקמצת אות הראשונה בשמות הדברים הללו וחטף קמץ הראוי להינתן בהם נכנס באות אמצעית אהלו פִּעְלו נִעְמו זָהְרו תִּאָּרו שחדו. אבל ריש שלרובו ננקדת ב(קמץ) קמץ מפני דגש הבית שמבטל חטף פתח פועליו לעשותו חטף לבו. ואילו תתרפה הבית אז תינקד התיבה רַחְבוֹ.

8. הגייה זו נזכרת פעמים אחדות ב"ערוגת הבושם"⁴⁸, פגון: "טהרה, ט' בפתח וה' בחטף קמץ, והאומ' טהרה ה' בשוא טועה, כי נאמ' תשב על דמי טהרה, ומן הדין היה לומ' טהרה, כמ' [ו]אם לא לקחתי בחזקה . . . אך מפני הה' נאמ' כן, כמ' מפני א' חשך משחור תארם, מה תארו. ועיין באופן אראלים וחשמלים אצל זהורי אור" (א, 170). ושם, באופן הנ"ל (א, 44): "זהרי אור"⁴⁹ מפני הָה', כמ' מפני א', חשך משחור תאורם, מה תארו דשמו, דמי טהרה . . . ומן הדין היה לו לומ' טהרה כמ' קרחו, חֻזקה, ויהוא עשה כְּעֻקְבָה, ולא ידעתי למה נאמ' רָהַבם רָחַבו רַחֲבָם. וראיתי שכת' רשב"ם, כי אותיות בג"ד כפ"ת אחר אותיות אחה"ע גורמים". שם, ג, 62: "יערץ, כמו יעמד חי, אשר יחרם. ואומ' אנשי ניקוד כי על כן אינו יעמד יחרם שלא יהיו שני שואין יחד". הפונה, לפי פירושה של פרוכטמן, 33: יַעְמַד (ya'omad), ולא: יַעְמַד (yo'amad), שלא יהיו חטף-קמץ וחטף-פתח רצופים.

9. מאלף הפלל הבא ב"דרכי הניקוד והנגינות" לר' משה הנקדן, 53⁵⁰: "כל אות אחה"ע הראויה להיות בחטף פתח ואות שלפניה בחטף קמץ יהפכו התנועות החטף פתח לחטף קמץ והחטף קמץ לקמץ גדול. כמו יעמד חי, יחרם . . . אף (ש"נ: אך) כי לעולם לא יבא חטף קמץ לפני חטף פתח . . . ונהפכו התנועות מפני אות הגרון. רק אם אחר אות הגרון דגש לא יהפכו התנועות כי אז אות אחה"ע בשו"א וחטף קמץ יוכל להיות לפני שו"א".

10. עוד שם, עמ' 52: "ויהיו הטעם של ממחרת שהוא בחטף קמץ כי באה על משקל אסנת בשמת. והיה ראוי להיות מחרת [מִתְחַת] אך עשו בה כאשר עשו במלת יעמד יחרם. כי לעולם לא יבא חטף קמץ לפני חטף פתח". עמ' 53: "וכן בשם דבר בן שלש אותיות קדש אורך אוכל. יאמר קדשו, ארכו אכלו. גם אהל תאר נועם מענינם, אך כי נהפכו ההברות כאשר <יאמר> אהלו תארו מפני אות הגרון אשר דינה בחטף פתח, ולא יוכל לבא אחר חטף קמץ".

11. ונסיים בדברי "השמשוני", כ"י לונדון 969, 64: "ולעולם לא יבא ח"ף אחר ח"ק כ' לְרַחֲצָה שהוא בחטף לבד. רק מלת לְמַשְׁחָף למלך והיה דינו לְמַשְׁחָף [הניקוד לא ברור] וכן הִחֲלִיתִי היה דינו הִחֲלִיתִי ע"מ הִשְׁבַּרְתִּי הִרְאִיתִי ודווק' כשהח"ק בראשון' אבל חטף פת' בראשון' יבא ח"ק אחריו כ' יען הִמְנָנָם".

48. מובא בידי ח' ילון, ענייני לשון א, 18; ועיין מ' פרוכטמן, יסודות דקדוק ב"ערוגת הבושם" לר' אברהם בן עזריאל, עבודת גמר באוניברסיטת תל-אביב, תשל"ג, 33, 36-37. 49. השוה דברי ר' אברהם אבן עזרא, מאוני לשון הקדש, אופיאבן תקנ"א, כה"א: "על כן אין ראוי לומר זִהְרִי חמה, כי אם זִהְרִי חמה". 50. מובא בידי אלדר, א, 52.

ח

צורה א, וכן צורת "תְּהִלָּה" וכיו"ב, אין מסבירים לא מדקדקי ספרד ולא מדקדקי אשכנז, והסיבה לכך, כנראה, שהמדקדקים עסקו רק בלשון המקרא ולא התייחסו ללשון חכמים וללשון הפיוט. גם בעל "ערוגת הבושם", הדן בלשון הפיוט, מסבירה לפי דוגמות מלשון המקרא. המדקדקים עוסקים אפוא רק בצורה ב.

מדקדקי ספרד קובעים רק שתנועת o, שהייתה צפויה אחר פה"פ (פמו בשמות שאין עה"פ שלהם גרזנית), נשתנה מקומה והיא באה אחר עה"פ, ואילו פה"פ מנוקדת בקמץ רחב, כפי שהגו בזמנם.

מדקדקי אשכנז מפרטים יותר את הסיבות שלדעתם גרמו לצורה ב. הם מנקדים תיבה כגון: קָדְשׁוֹ, בחטף-קמץ. אם בתיבה עה"פ גרזנית, כגון: אֶהָל, הניחו שאי אפשר לנקד את צורתיה הנטויות בשוא פשוט: אֶהָלוּ, שכן ה עשויה להיבלע בהגייה ויקראו: אולו, וכיו"ב (למעלה, 5.ז). לפיכך נולדה תנועת עזר, חטף. לפי השקפתם (למעלה, ו), חטף סתם הריהו חטף-פתח, שכן חטף-סגול בא רק במקומות שבהם יש "הברת אִי", היינו: שיש צורך בתנועה מגן i דוקא. לא עלה בדעתם שתנועת העזר עשויה להיות חטף-קמץ, שהרי לפי תפיסתם חטף-קמץ אינו תנועה חטופה אלא תנועה מלאה ("קמץ קטן"). לפיכך לא חשבו כלל על ניקוד כגון: אֶהָלוּ⁵¹. תיבה שבה עה"פ גרזנית ראויה הייתה אפוא להינקד כגון: אֶהָלוּ.

ניקוד זה היה, לדעתם, בלתי אפשרי, כי "לעולם לא יבוא חטף קמץ לפני חטף פתח". רוב המקורות אינם נותנים טעם לאי אפשרות זו⁵², ורק במחזור לונדון 1056 (6,ז) מובא טעם לכך: "מפני שהחטף קמץ מריץ המילה והחטף פתח מאריך המילה". אפשר לנסות להסביר מונחים אלו כך: לפי השקפת מדקדקי אשכנז, כל תנועת o בתיבה ראוי לנקד בחולם, חוץ ממספר "מבטלים"; השווה "דרכי הניקוד והנגינות", 50: "בכל התורה כלה בהברת א"ו דינה להנקד בחולם לולי מבטליה והם שבעה". "דייקות", כ"י ברלין, עמ' עז, קובע שכל הברת או משפטה בחולם, "זולת המשבית את נקודה... הראשון דגש כמו רְנִי... ויצאו מתנאי זה כאשר הטעם באות ראשונה כמו קומי רני... והטעם לפי שהחטף קמץ רָץ ונח וץ במילה יותר מחולם לכך אינו נותן ניגון עבור בגבולו פן יעכבנו והוא נחוץ ללכת כאיש מגן". מסתבר אפוא, שהם ראו את החולם כתנועה יציבה, ואילו את ה"קמץ הקטן" כרץ, מריץ את המלה. לא מצאתי בדבריהם הסבר מדוע חטף-פתח "מאריך המלה", אך, כפי שנאמר

51. הרד"ק מפיר באפשרות של חטף-קמץ לפני חטף-קמץ (מכלול, קנדה; מובא אצל "מנחת שיי", איזכ"ט); "ובמקף ישוב החולם בזה המשקל לקמץ חטף, אוהב סְהֶר־לב... ובא גם פ"א הפעל בקמץ חטף וסְהֶר־דים יוסיף אומץ".

52. אמנם ב"ערוגת הבושם" (למעלה, 8,ז), נאמר: "שלא יהיו שני שואין יחד", אך נראה שהכוונה לצורה הגראפית, שני חטפים, ואין הכוונה לקבוע שחטף-קמץ הוא ממין החטפים.

למעלה, ו, אי אפשר לבטא גרוניות בשוא לבדו, לפיכך "חברו עמו הפתח כדי לפתוח מעט האות עם החטף". שמא לפי זה נראה להם שחטף-פתח "מאריך המלה".
מכלל זה נמנים במקורות השונים שלושה יוצאים: לרחה, הרחה, למשח, שבהם חטף-פתח אחר חטף-קמץ. נראה שבעניינם אין הסכמה בין כל המדקדקים. היוצא השלישי כנראה מוסכם לדעת הפול, אך שני הראשונים רק לדעת מקצתם. עוד מעניינים דברי "השמשוני" (ז, 11), שאף על פי שאין חטף-פתח אחר חטף-קמץ, הרי הצירוף ההפוך, חטף-קמץ אחר חטף-פתח, מצוי.
בעיקר העניין דומים דברי מדקדקי ספרד לדברי מדקדקי אשכנז. דוברי שתי האסכולות מסבירים את צורה ב, וההבדל ביניהם אינו גדול: הספרדים מדברים רק על התחלפות מקום תנועת o, ואינם דנים בתנועת הגרונית לפני ההתחלפות; ואילו מדקדקי אשכנז מזכירים במפורש ניקוד הגרונית בחטף-פתח לפני ההתחלפות. הם קובעים אפוא חילוף מקומן של שתי תנועות: o לפני הגרונית ו-a אחריה נתחלפו אל a לפני הגרונית ו-o אחריה (ז, 9); היינו: ההתחלפות משמעותה צורה ב תמורת צורה א. הם מסבירים את אי אפשרותה של צורה א, אף על פי שלא זו בלבד שנוצרה בעקבות מעתק לשוני, אלא גם שימשה בלשון חכמים ובלשון הפיוט שבפיהם (אך כנראה לא הפירוה). והם רואים כצורה הנכונה את צורה ב, שלפיה קראו במקרא, בלי לדעת שדוקא צורה זו נולדה כתוצאה מתהליכים לא לשוניים.

ט

מעתק אחר, שכיוונו הפוך לתופעת אבדן הזיקה המורפולוגית (למעלה, ג), חל לגבי חטף-סגול בלשון חכמים ובלשון הפיוט. מצויות תיבות אחדות שבהן צירי תמורת חטף-סגול, בעיקר בעבר הפעיל ע"ו וכפולים עם פיוניים. רוב הצורות מסוג זה, ה מנוקדת בהן בכי"ק בצירי (ולא בחטף-סגול, כבלשון המקרא), כגון: הַבְּיָה (ב"מ ט, ג), הַבְּיָה (אהל' יג, ג; גם כ"פ), הַבְּיָהוּ (יזמא ג, 2; כ"פ: פ), הַלִּינוּ (סנה' ו, ה), ועוד. ה מנוקדת בחטף-סגול בתיבות מעטות בלבד: הַבְּיָהוּ (ב"מ ב, יא); אבל: הַבְּיָהוּ, גִּיט' ו, ג), הַבְּיָהוּ, הַבְּיָהוּ (מכשירין י, ח), הַבְּיָהוּ (מפוא א, 2). במחזוריים (לפי אלדר, ב, 406–407) מספר התיבות שבהן ה צרויה ואלו שבהן ה מנוקדת בחטף-סגול שקול, כגון: הַבְּיָהוּ-הַבְּיָהוּ; השוה עוד: הַבְּיָהוּ (כ"י קונטני 69, 33א), הַבְּיָהוּ (כ"י פאריס 606, 196ב).

אפשר משתקפת נטייה זו גם בניקוד א בצירי תמורת חטף-סגול בשמות-עצם אחדים ונטייתיהם. בתיבת אגוז ונטייתה א מנוקדת בכי"ק בחטף-סגול, חוץ מן: וְשֶׁלֹאֲגֹז (תמיד ב, ג), הַבְּיָהוּ (מ"ש א, ג); בכי"ק²: הַבְּיָהוּ, הַבְּיָהוּ, וגם: הַבְּיָהוּ (עק' ב, ה); גם במחזוריים מצוי: אגוז (גם: אַגְזִיף, אַגְזִיף; אלדר, ב, 224). בתיבת אמורים ובנטייתה א מנוקדת בכי"ק בדרך כלל בחטף-סגול, אבל 4 פעמים בצירי: בַּאֲמֹרִין (מע' א, ד, 3; ב, ה; אבל: הַבְּיָהוּ, זבח' יג, ד; ועוד); בכי"פ א בתיבה זו מנוקדת בצירי/סגול חמיד, כגון: בַּאֲמֹרִין (סוכה ה, ז; כך גם כ"י ניו-יורק, JTS 138).

שם), אִימֹריוֹ (פסח' ה'), וכיו"ב. א צרויה במסורות שונות גם בתיבת אָבִירִים⁵³, אך בה הניקוד המצופה הוא חטף-פתח ולא חטף-סגול. עוד במחזוריים: אָלוֹל (גם: אָלוֹל; אלדר, א, 295), בכי"ק: אָלוֹל, אבל בכי"פ א מנוקדת בצירי/סגול, וכן: בָּאָלוֹל (כי"פ שק' ג, אא3; ר"ה א, א; אבל: בָּאָלוֹל, תע' ד, ה). בלשון הפיוט: אִיפְרִים (ריבוייה של "אפר"; סידור רס"ג, שלח; כ"י אוקספורד 1096, א234).

אם נצרף מעתק זה של חטף-סגול לצירי למעתק הנזכר למעלה, ג, של חטף-סגול לחטף-פתח, אפשר משקפים שני מעתקים אלו אי אפשרות לבטא חטף-סגול, היינו: תנועה חטופה שגונה i. עתים נעתקה לתנועה חטופה סתמית, חטף-פתח, ועתים הוארכה לתנועה מלאה שגונה i, צירי⁵⁴.

,

תופעת אבדן הזיקה המורפולוגית של חטף והיעתקותו לתנועה חטופה סתמית אפשר מצויה גם לגבי תנועות מלאות, היינו: תנועה עשויה לאבד את זיקתה המורפולוגית ולהיעתק ל ת נ ו ע ה ס ת מ י ת . פתנועה סתמית משמש לא פתח, אלא סגול; היא מצויה לעתים רחוקות, ובאה בהברה סגורה לא מוטעמת, בעיקר בצורות העתיד המהופך.

סגול בהברה שאיבדה את הטעמתה משקף בדרך כלל צירי מקורי⁵⁵, פגון: יִלְף, יִלְף; בֶּן, בֶּן; אָבִל בא סגול במקום שהתנועה המקורית a, אפשר לראותו פתנועה סתמית שבטלה זיקתה המורפולוגית לתנועה המקורית. צורת העתיד המהופך "יקץ" מוטעמת בדרך כלל מלרע, פגון: וַיִּקֶּץ (בר' כח, טז); במקום אחד נסוג הטעם והניקוד לא פתח אלא סגול: וַיִּקֶּץ גֵּן (בר' ט, כד)⁵⁶; סגול תמורת פתח מקורי גם: וַיֹּאמֶר וכיו"ב, מן: וַיֹּאמֶר וכיו"ב; וַיִּשָּׁם (בר' ג, כו), לעומת: וַיִּשָּׁם כֵּן, ויושם ק' (בר' כד, לג); וַיִּצַּר לוֹ (איוב כ, כב), מן: וַיִּצַּר (מש' ד, יב); ושמא גם: בְּחִשּׁוֹמֶת יָד (וי' ה, כא); וַיִּשְׁלַח (בר' יט, ט)⁵⁷, השוה: וַיִּשְׁלַח (שם"ב א, טו).

עתים משמש סגול במעמדים דומים בהברה שתנועתה המקורית u⁵⁸: וַיִּגְלַל (בר' כט, י; פנראה מן: וַיִּגְלַל), וַיִּפְּץ העם (שם' ה, יב), במסורת הבבליית פ חלומה; שם"א יג, ח),

53. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ו, 40–43.

54. השוה, לגבי תנועת u מקורית, בדרך כלל התקצרות, פגון, מן "תקטל": תִּדְרָכִי (ש' ה, כא), תִּשְׁמְרֶם (תה' יב, ח); אבל מצד אחר התארכות, פגון: תַּעֲבֹרִי (רות ב, ח), תִּשְׁמְרֶם (מש' יד, ג).

55. ב"ל, 196; ברגשטרסר, 26f.

56. השוה ב"ל, 380.

57. מקצת דוגמות אלו מביא ריב"ג, הרקמה, קיט, קעו, פתיבות שבהן שמו את הסגול במקום הפתח.

58. עיין ברגשטרסר, 14h, 271.

וְיִצְקָר (ש"ב יב, כ; כנראה מן: יסוד)⁵⁹; וכן בגזרת פ"י: וְיִצְקָר, וְיִצְקָר (בר' ב, ז, יט), מן: יצָר (פעדות: אָצוֹרֶךְ, יר' א, ה); וְיִצְקָר דם המכה (מל"א כב, לה; בדרך כלל: וְיִצְקָר, במסורת הבבלית בשמ"א י, א: וְיִצְקָר, מלעיל; אך גם: צָק, מל"ב ד, מא), אך שמא משקל "אפעל", כי התיבה משמשת כאן כפועל עומד.

אפשר אפוא שבהברה סגורה לא מוטעמת אבדה לפעמים הזיקה המורפולוגית של ההברה לתנועות a, u, ובמקומן באה תנועה סתמית, היא הסגול. ושמא זו הסיבה שסגול משמש כתנועת העזר השכיחה ביותר בשמות-העצם המלעיליים (ה"סגוליים").

* הקיצורים המשמשים במאמר זה:

- אלדר — א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א-ב, ירושלים תשל"ט.
- בית-אריה — מ' בית-אריה, קובץ, 302–347.
- ב"ל — H. Bauer–P. Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache des AT, האלה 1922, הילדסהיים² 1962.
- בליק — F.R. Blake, Oriental Studies Dedicated to P. Haupt, בלטימור-לייפציג 1926.
- בר-אשר, פאריס — משנה כתב-יד פאריס, דברי מבוא מאת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ג.
- ברגשטרסר — G. Bergsträsser, Hebräische Grammatik, לייפציג 1918, הילדסהיים² 1962 (תרגום עברי בידי מ' בן-אשר, ירושלים תשל"ב).
- הארוויאין — T. Harviainen, On the Vocalism of the Closed Unstressed Syllables in Hebrew, הלסינקי 1977.
- הנמן — ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פארמה, תל-אביב תש"ם.
- כ"פ — כתב-יד פארמה א (דיר-רוסי 138) של המשנה.
- כ"פ² — כתב-יד פארמה ב (דיר-רוסי 497) של המשנה.
- כ"ק — כתב-יד קויפמן של המשנה.
- כ"ק² — יד שנייה בכתב-יד קויפמן של המשנה.
- קובץ — קובץ מאמרים בלשון חז"ל א, הביא לדפוס מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב.

59. ברגשטרסר, שם, מביא עוד: וְיִצְקָר (שו' ט, נג; מן: וְיִצְקָר; במסורת הבבלית ר חלומה), וְיִצְקָר (שו' ט, כב), הפתח כנראה בגלל ר.